

XX ԴԱՐԻ ՀԱՅ ԳԻՏՆԱԿԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ԳՐԵՐԻ ԳՅՈՒՏԸ

Գրերի գյուտը Հայ ժողովրդի ազգային ինքնության պահպանման եզակի երևույթն է: Այդ պատճառով Հետագա դարերի Համարյա բոլոր պատմիչները, և նոր շրջանի այն պատմաբաններն ու բանասերներ, ովքեր ձեռնամուխ են եղել Հայ ժողովրդի ու Հայոց եկեղեցու Հին շրջանի պատմության, նրա հարուստ դպրության ու մշակույթի ուսումնասիրությանն ու գնահատությանը, անդրադարձել են գրերի գյուտին, տվել դիտական արժեքում: Գրերի գյուտի ուսումնասիրությունն առնաձնապես մեծ թափ ստացավ XIX դարից սկսած. Մխիթարյան Հայրերը և նոր շրջանի բազմաթիվ գիտնականներ, ոչ միայն Հայ, այլև օտար (Մ. Չամչյան, Ղ. Ինճիճյան, Հ. Գաթրճյան, Գ. Խալաթյանց, Ն. Բյուզանդացի, Է. Դյուլորիե, Հ. Հյուբշման, Նոլգեքե և մեծ Հետաքրքրություն էին ցուցաբերում Հայոց այբուբենի նկատմամբ, որը մեկ ու կես հազարամյակի ընթացքում կատարել էր իր պատմական առաքելությունը, հաղթահարել ժամանակի անողոր պատնեշները, Հասել XIX դար, աչքի ընկնելով իր կատարելությամբ, Հայերենի հարուստ Հնչյունաբանությունն արտահայտելու հարազատությամբ: Հետաքրքրությունը գրերի գյուտի նկատմամբ ավելի ուժգնացավ XX դարասկզբին: Տարբեր գիտնականներ Հենվելով մեզ Հասած ամենագլխավոր աղբյուրների՝ Կորյունի, Ղազար Փարպեցու և Մովսես Խորենացու վկայությունների վրա, իրենց կարծիքով ճշտումներ կատարելով, գրերի գյուտի տարեթիվն ընդունեցին 412 թ.: 1912 թ. պետականությունից զուրկ Հայ ժողովուրդը մեծ Հանդիսավորությամբ, իբրև իր գոյության առհավատչյա և անպարտելի գեներ, նչեց գրերի գյուտի 1500 ամյակը: Այդ մեծ Հանդիսությունից 50 տարի անց, 1960 թ., ԽՍՀՄ Հանրապետությունների շարքում մշակութային արժեքներ ստեղծած Հայ ժողովուրդը, իբրև յուրահատուկ ինքնահաստատուժ, նչեց գրերի գյուտի հանճարեղ Հեղինակ Մեսրոպ Մաշտոցի ծննդյան 1500 - ամյակը: Չնայած երբեք չէր մարել Հետաքրքրությունը Հայկական գրերի և նրա հանճարեղ ստեղծողի նկատմամբ, բայց այդ երկու Հոբելյաններն էլ առիթ դարձան նոր աշխատությունների և Հոգվածների ստեղծման: Թեկուզ դրանք չատ

են, բայց Հետաքրքրությունը Մաշտոցի և նրա գիտական սխրանքի նկատմամբ երբեք չի մարելու: Ժիշտ է նկատում գիտնականներից մեկը. «Յուրաքանչյուր դարաշրջան անմիջական կապի մեջ է Մաշտոցի հետ..., յուրովի է ընկալում Մաշտոցին, և բոլոր դարաշրջանները նրա հետ կիսում են միևնույն խորհուրդը»¹: Խորն է Մաշտոցի նկատմամբ տածած հարգանքը, պատկառանքը: Օտարազգի գիտնականներն անգամ չառ բարձր են գնահատում Մաշտոցի գիտական սխրանքը: Այսպես, Յ.Մարկվարտը, գերմանական գրերի ստեղծող Ֆրանկ Պիպինին և նրա դիակից Վինֆրիդին համեմատելով Մաշտոցի և Սահակի հետ համարում է «ողորմելի թզուկներ մտքի այդ երկու հսկաների հանդեպ»:

20-րդ դարասկզբի Հեղինակներից պետք է առանձնացնել Գ.Տեր-Մկրաչյանի, Մ.Օրմանյանի, Ն.Ադոնցի, Հ.Աճառյանի, Լեոյի, Ս.Մալխասյանի, 40-50-ական թվականներին՝ Հ.Մանանգյանի, Մ.Աբեղյանի, 80-ականներին այդ բոլոր հարցերն ամփոփող և կարծես լիովին սպառիչ պատասխան տվող Ա.Մարտիրոսյանի ուսումնասիրությունները: Նշվածներից ամենքը զատ-զատ արժանի են առանձնահատուկ վերաբերմունքի և ուսումնասիրության: Մենք հարմար ենք գտնում ուսումնասիրողներին քննարկել ըստ բարձրացրած հարցերի:

Գիտնականների ծանրակշիռ մասը քննարկած հարցերի մեջ ամենակարևորը համարում են գրերի գյուտի ժամանակաշրջանի հարցը: Եվ ամենից շատ տարակարծություններ ծագել են այդ խնդրի լուծման ժամանակ: Ուսումնասիրողների ամենահավաստի աղբյուրը Կորյունն է, իբրև Մաշտոցի աշակերտ և կենսագիր, երկրորդը Ղազար Փարպեցին է, որն ապրել է այդ իրադարձություններից կես դարից ավելի, մեկ դարից պակաս ժամանակահատվածում: Երրորդը Մովսես Խորենացին է: Վերջին երկուսը անընդհատ վկայակոչում են Կորյունին: Տարեթվերը որոշելու համար այն ժամանակ կիրառվում էր տվյալ երկրի սիրակալի թագավորության տարին (այսպես, պարսիկների մոտ՝ Վռամ Դ Կրման, Հագկերտ Ա, Վռամ Ե, Հագկերտ Բ...) ինչ իրադարձություններ են կատարվել նրանց թագավորության որևէ տարում: Բոլորն օգտվում են ֆրանսիացի գիտնական Է.Դյուլորիեի ժամանակագրությունից, սակայն տալիս են տարբեր մեկնաբանություններ: Այդ հարցին երեք

¹ Ա. Մարտիրոսյան, Մաշտոց, Երևան, 1982, էջ 6:

² Մեսրոպ Մաշտոց (հոդվածների ժողովածու), Երևան, 1962, էջ 125. (Մարկվարտի «Չայոց այբուբենի ծագումը և Մ. Մաշտոցի կենսագրությունը» հոդվածը):

անդամ անդրադարձել է Հ.Մանանդյանը: Խորհրդային Հայաստանի 20-ամյակին նվիրված ԽՍՀՄ ԳԱ Հայկական մասնաճյուղի Հոբելյանական գիտաժողովում, 1940 թ. նոյեմբերի 10-ին նա զեկուցեց «Մեսրոպ Մաշտոցը և Հայ ժողովրդի պայքարը մշակութային ինքնուրույնության համար» թեմայով (ռուսերեն): Հետագայում այդ ուսումնասիրությունը որոշ կրճատումներով և գիտական փոփոխություններով մտավ հեղինակի «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության» Բ հատորի մեջ (1957թ.): 1951 թ. Հիպպոլիտոսի ժամանակագրության հարցը պարզելու նպատակով Հ.Մանանդյանը ծանոթացավ Մատենադարանի ձեռագրերից արտագրված տոմարադիտական մի քանի հատվածների հետ և նորից անդրադարձավ այդ թեմային «Հայ գրերի գյուտի տարեթվի հարցի շուրջը» խորագրով աշխատությունը: Հետաքրքիր է հարցի քննարկման ընթացքը: Հենվելով Կորյունի վրա, որը Հայ դպրության սկիզբը համարում է Հազկերտ Ա-ի (399-419/20թթ.) թաղավորություն ութերորդ տարին, Մաշտոցի մահից 35 տարի առաջ, է.Գյուլյորիեի ճշտած ժամանակագրությամբ, Հ.Մանանդյանն սկզբում հավանություն է տալիս 406 թվին (տարբեր ուսումնասիրողներ գրում են 404, 405 կամ 406 թվերը): Սակայն, ուսումնասիրության ընթացքում ծանոթանալով Գ.Տեր-Մկրտչյանի և Ն.Ադոնցի աշխատություններին³, հակասություն է տեսնում Կորյունի բերած փաստերի մեջ: Վերջինս իր «Վարք»-ում նշում է, որ Ամիգում և Եդեսիայում Մաշտոցին մեծարանքով են ընդունել Ակակիոս և Բարիլաս եպիսկոպոսները: Սակայն հայտնի է, որ Ակակիոսը Ամիգի եպիսկոպոսն էր 419-20 թվերից սկսած, իսկ Բարիլասը կամ Բաբուլասը՝ 412-435 թթ.: Այդ փաստերից Հ.Մանանդյանը եզրակացնում է, որ Մաշտոցի գյուտը կատարվել է 412 թ., կամ՝ 419-20 թթ.: Այդ բոլորը նշելուց հետո Մանանդյանն սկսում է նոր քննարկում. նրան ավելի հավանական և ճիշտ է թվում Ն.Ադոնցի վարկածը, ըստ որի Կորյունն այդ անունները տվել է դիվանագիտական նկատառումներով: Ն.Ադոնցը գրում է. «Կորյունը հասարակ կենսագիր չէ, նա և՛ եկեղեցական գործիչ է, և իբր այդպիսին պետք է իր գրիչը համակերպեր հետեփեսոսյան տրամադրության հետ»⁴ և որպեսզի թաքցնի, թե Մաշտոցը մտերիմ է եղել նեստորի

³ Մեսրոպ Մաշտոց (հոդվածների ժողովածու), Երևան, 1962:

⁴ Նույն տեղում, էջ 227:

ուսուցիչ Թեոդորոս Մոպսուեստացու հետ և հենց նա է օգնել ու աջակցել Մաշտոցին գրերի գյուտի տաժանելի աշխատանքի ժամանակ, չի խոսում նրա մասին, այլ իր «Վարքի» մեջ նշում է Ակակիոսի և Բարուխաի տնունները: Այգ փաստերը Հ.Մանանդյանը և Ն.Ադոնցը մեկնաբանում են իրրև ավելի ուշ շրջանում այգ աշխատության վերամշակման, նաև հենց Կորյունի դավանական նկատառումներով, որը դեպքերը նկարագրել է «կրոնական փոփոխված տրամադրություններին համապատասխան V գարի II քառորդում»⁵: Ն.Ադոնցը և նրա վրա հենվելով նաև Հ. Մանանդյանը հավանական են համարում, որ հայկական այբուբենը Մաշտոցն ստեղծել է IV գարի վերջին, մոտավորապես 383-392 թթ. ընթացքում, Թեոդորոս Մոպսուեստացու և նրա աշակերտ Թուփինոսի աջակցությամբ, որը Կորյունի աշխատության ընդարձակ խմբագրության մեջ անվանված է Հռոփանոս: Փաստորեն, առաջին հոգվածում Հ.Մանանդյանը, վկայակոչելով Ն.Ադոնցին, կասկած է հայտնում մինչ այգ եղած ուսումնասիրությունների վրա և գտնում է, որ «լուրջ հիմքեր կան այգ դարաշրջանի ժամանակագրության վերանայման համար, որը գիտական գրականության մեջ սխալ է ընդունված»⁶: «Հայ գրերի գյուտի տարեթվի հարցի շուրջը» խորագրով ուսումնասիրության մեջ Հ.Մանանդյանը ամենայն վստահությամբ նշում է, որ գրերի գյուտի տարեթիվը որոշելու համար պետք է հենվել ոչ թե Կորյունի «Վարքի» վերջաբանի վրա, որը անտեսում են ուշ շրջանի հայ մատենագիրները, այլ «Կորյունի և Ղաղար Փարպեցու երկերի բուն բնագրերում նշված ցուցումներին»⁷, նաև Մատենադարանում գտնված ձեռագրերի տոմարական հաշիվների վրա, որտեղ պարզ գրված են Վռամշապուհի թագավորության (387/8-413/4) հինգերորդ կամ վեցերորդ տարում, այսինքն՝ 391-92 թվականին, որը համընկնում է նաև Վռամ Դ Կրմանի (388/9-398/9) չորրորդ տարում, այսինքն՝ դարձյալ 391-92 թթ.⁸:

Յ.Մարկվարտը գրերի գյուտին նվիրված «Հայոց այբուբենի ծագումը և Մաշտոցի կենսագրությունը հոգվածում (կարդացել է 1902 թ. Համբուրգի միջազգային Արևելագիտական գիտաժողովում, 1905 թ.,

⁵ Նույն տեղում, էջ 53:

⁶ Նույն տեղում, էջ 56:

⁷ Նույն տեղում, էջ 95:

⁸ Նույն տեղում, էջ 110:

արժանացել Մոսկվայի Արեւելյան Լեզուների Լուգարյան ճեմարանի մրցանակին, լրացնելուց և վերամշակելուց Հետո լույս է տեսել «Հանդես ամսօրեա»-յում 1911-1912 թթ.) քննարկում է բազմաթիվ հարցեր, գտնելով, որ «գրերի գյուտի պատմությունը գեոլոսաբանված չէ և մանավանդ հայկական այբուրենի հիմքը շարունակում է մնալ մթուկյան մեջ»⁹: Դրերի գյուտի ժամանակի հարցը Յ.Մարկվարտը քննարկում է այլ կերպ: Նա գտնում է, որ Կորյունի բնագիրը գերծ չէ թերություններից, հակասություններ են նկատվում նրա վերջաբանի և բուն տեքստի հաղորդած թվերի միջև: Ավելի հավաստի համարելով Ղազար Փարպեցու, ոչ թե Կորյունի տեքստերը, Յ.Մարկվարտն ընդունում է երկուսի կողմից էլ նշված մի փաստ, որ գրերի գյուտը կատարվել է Վռամշապուհի թագավորության հինգերորդ տարում: Բայց, ի տարբերություն Հ. Մանանդյանի և Ն. Ագոնցի, նա Վռամշապուհի թագավորության ժամանակն ընդունում է 398/9 թվերը, որին գումարած 5¹ կառացվի 402/3 թվականները: Յ.Մարկվարտի հոգվածն արժեքավոր է ոչ այնքան այդ տարեթվերի, իր կարծիքով, սխալների ճշտման, առավել ևս ոչ Մովսես Խորենացու մասին արտահայտած սխալ ընդունումներով («կեղծ Մովսես Խորենացի»), այլ Մաշտոցի կատարած գործի իսիստ բարձր գնահատականով:

1912-ին, գրերի գյուտի 1500-ամյակի առթիվ հոգված է գրել նաև Գ.Տեր-Մկրտչյանը «Հայ գրերի գյուտի 1500 ամյակի առթիվ» խորագրով: Հոգվածը դրված է Լևոյի պնդումների հետևանքով: Վերջինս գրերի գյուտի ժամանակն անվերապահորեն, առանց ապացույցների համարում է 404 թ.: Գ.Տեր-Մկրտչյանը գյուտի ժամանակը որոշելու միակ հեղինակավոր աղբյուրը համարում է Կորյունին: Գնահատելով այդ խնդրով զբաղվող տարբեր գիտնականների կատարած գործը, առավելապես ընդգծելով Ն.Բյուզանդացու աշխատանքները, Գ. Տեր-Մկրտչյանը փաստում է, որ վերջինս Սահակի և Մեսրոպի մահվան թվերը ճշտելու համար օգտվում է գերմանացի գիտնական Նեոլդեբեի հաշվարկներից, որը տվել է Սասանյանների գահակալության ժամանակագրությունը: Այստեղ Գ.Մկրտչյանն ապացուցում է, որ քանդվում է Ն.Բյուզանդացու «խնամքով կառուցված շենքը», որովհետև նա օգտագործել է գերմանացի գիտնականի ոչ թե գերմաներեն տեքստը, այլ թարգմանությունը, և

⁹ Լույս տեղում, էջ 127:

րերված թվերը ցույց են տալիս ոչ թե Սասանյանների դաժակալու տարիները, այլ շարժական տոմարի՝ Նավասարդի օրերը¹⁰։ Մկրտչյանը Սահակի մահվան թվականը ընդունում է 439 թ., իսկ Մաշտոցինը՝ 440 թ., և դրանք համարում է միակ ճիշտ թվերը, որոնք ընդունում են ընդհանուր տոմարագետները՝ Ղ.Ալիշանը, Նեոլդեքեն, է.Դյուլյորին։ Քանի որ Կորյունը հաստատ նշում է, որ գրերի գյուտից մինչև Մաշտոցի մահվան օրը անցել է 35 տարի, ապա ընդգծելով տառացի ըստը, հեանություն է անում, որ գրերի գյուտի տառացի թվականն է 405 թ. փետրվարի 25-ը, ճիշտ համարելով նաև Ս.Մալխասյանցի¹¹, Մ. Օրմանյանի¹² և մյուսների հայտնած կարծիքը 404-ից 406 թվերն ընդունողներին։ Դարձյալ ընդգծում ենք, որ նա դրում է տառացի և դրանից հետո իր կարծիքով տալիս է ճիշտ սպագույցը։ Համաձայն ենք նրա մի կարծիքի հետ, այն, որ «Գրերի գյուտի պտամությունը տեական գործողություն է»¹³։ Այդ մտքից հետո Գ. Տեր-Մկրտչյանը ասլիս է իր վերջնական ապացույցը, որ 405 թ. «Դանիելյան տառերի Վաղարշապատ բերելու տարիներին էին», քանի որ Ղազար Փարպեցին գրերի գյուտ ասելով հասկանում է Դանիելյան գրերի Վաղարշապատ բերելը։ Շարունակելով իր բացատրությունը, նա նշում է Ակակիոս և Բաբուլաս եպիսկոպոսների գործունեության ժամանակի մասին և վերջնական եզրակացության հանգույց, որ Մաշտոցյան տառերի գյուտի և կատարելագործման ժամանակը պետք է ընդունել 412-416 թթ.։ Մեր կարծիքով նա շատ երկար ժամանակ է հատկացրել այդ գործընթացին։ Որ այն տեական է եղել, ոչ ոք չի կասկածում, բայց ճիշտ չէ նաև այն, որ Մեսրոպը տաս տարի կարող էր լինել Եդեսիա, Ամիդ և Սամոսատ քաղաքներում։

Գրերի գյուտի մասին աշխատություն է գրել նաև Մ.Աբեղյանը, որը լույս է տեսել 1941-ին «Մեսրոպ Մաշտոցը և հայ գրի ու գրականության սկիզբը» խորագրով. այն նվիրված է Մաշտոցի մահվան 1500 ամյակին։ Աշխատության մեջ գիտական բարձր մակարդակով քննարկված են բազմաթիվ հարցեր, սակայն հեղինակը գրերի գյուտի ժամանակի հարցը չի գրել իր պարզաբանման

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 183-184։

¹¹ Ս. Մալխասյանց, Հայոց գիրը, Տարագ, 1893, N 3։

¹² Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Կ. Ա. Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 315։

¹³ Մեսրոպ Մաշտոց (հոդվածների ժողովածու), էջ 188։

խնդիրների շարքում, այլ բավարարվել է նշելով, որ ուսումնասիրողները այդ ժամանակը համարում են 403-404 կամ 404-405 թվերը: Այդ հարցը առավել հանդամանալի քննարկվել է Հ.Աճառյանի «Հայոց գրերը»¹⁴ աշխատության մեջ: Ողջ դիտական գործունեության ընթացքում տարբեր առիթներով պատկառելի գիտնականը իր ուսումնասիրության նյութն է դարձրել մեր ժողովրդի համար անգնահատելի արժեք ունեցող այդ երևույթը: Դեռ 1903 թ. Մոսկվայի Լոդարյան ճեմարանի կողմից մրցանակի է ներկայացվում Աճառյանի «Մեսրոպ Մաշտոցի կենսագրությունը և Հայոց գրերի գյուտի պատմությունը» ուսումնասիրությունը: Մրցանակարաշխությունը կայանում է 1905 թ.: Աճառյանն արժանանում է առաջին կարգի մրցանակին: Այդ աշխատությունը բաղկացած էր 3 մասից. առաջինը կոչվում էր «Սուրբ Մեսրոպի գրերու գյուտի պատմության աղբյուրներն ու անոնց քննությունը»: 1907 թ. այն տպվեց Փարիզում. սկզբում՝ «Բանասեր» հանդեսում, ապա՝ առանձին գրքով: Երկրորդ մասը՝ «Մեսրոպ Մաշտոցի կենսագրությունը», մնաց անտիպ, իսկ երրորդ մասը, որ սկզբում կրում էր «Մեսրոպյան գրերի գյուտը» խորագիրը, 1909 թ. սկսեց հրատարակվել «Հանգես ամսօրեա»-յի էջերում, 1928 թ. Վիեննայում լույս տեսավ առանձին հատորով «Հայոց գիրը» վերնագրով: Հեղինակի մահից հետո, 1968 թ. Է.Աղայանի «Երկու խոսքով» լույս տեսավ Հ. Աճառյանի «Հայոց գրերը» աշխատությունը, ուր առաջին անգամ միավորվեցին վերը նշած երեք մասերը: Գրքի հետ Հպանցիկ ծանոթությունն անգամ ապշեցնում է ընթերցողին Հեղինակի քննարկած հարցերի արտակարգ խորությամբ և գիտական բարձր մակարդակով: Մինչ Հ.Աճառյանը ոչ մի Հեղինակ նման մոտեցում ցույց չի տվել այդ հարցին: Աշխատության երրորդ մասի ԺՋ գլուխը նվիրված է Սահակի Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի ժամանակագրությանը: Այդտեղ Հեղինակն սմե-նայն բժախնդրությամբ քննարկում է Կորյունի, Ղազար Փարպեցու, Մովսես Խորենացու, Առվսես Կաղանկատվացու, Փոքր Կորյունի, Անանունի, Հովհաննես կաթողիկոսի, Ստեփանոս Ասողիկի, Ներսես Շնորհալու, Սամվել Անեցու, Մխիթար Անեցու, Վարդանի, Կիրակոս Գանձակեցու, Մխիթար Այրիվանցու, Հայսմափուրքների, Մագիստրոսի տեսակետները Մեսրոպ Մաշտոցի և գրերի գյուտի ժամանակագրու-

¹⁴ Հ. Աճառյան, Հայոց գրերը, 1968:

թյան վերաբերյալ: Համեմատելով պարսից և հունաց թագավորների ժամանակագրական ցուցակը և բոլոր ձեռագիր աղբյուրները Հ.Աճառյանը վերջնականորեն ճշտում է Մ.Մաշտոցի գործունեության ամենակարևոր և ստուգված թվականները. 394 թ.- Մեսրոպի ձեռնադրությունը, 404 թ.- գրերի գյուտը, 438 թ. սեպտ. 7-Սահակ Պարթևի մահը, 439 թ. փետրվարի 17-Մեսրոպ Մաշտոցի մահը: Մ.Օրմանյանը «Ազգապատումի» Ա հատորում այլ թվականներ է նշում: 404թ. նա համարում է դանիելյան նշանագրերը Հայաստան բերելու թիվը, 406 ը մեսրոպյան գրերի գյուտի թիվը: Հ.Աճառյանը մերժում է Մ.Օրմանյանի այս ապացույցները, գտնելով, որ նա սխալ հաշվարկ է կատարել: Մեր կարծիքով առավել հավանականը Հ.Աճառյան-Մ.Օրմանյան հաշվարկի միջինն է, ինչ այժմ ընդունել ենք մենք 405 թ.: Հազարամյակների մեջ մեկ կամ երկու տարին առաջ կամ հետ վեճ չպետք է առաջացնի, այլ է 12-14 տարի ետ կամ առաջ տանելը (392/3 թվերը ըստ Ն.Ադոնցի և Հ.Մանանդյանի, 412-416 թվերը ըստ Գ. Տեր-Մկրտչյանի):

Հ. Աճառյանի խիստ արժեքավոր աշխատությունից հետո թվում է նոր խոսք ասելը դժվար էր: 1982 թ. լույս տեսավ Ա.Մարտիրոսյանի «Մաշտոց» աշխատությունը: Ծավալով, լայնքով, խորությամբ արժանիքներով այն կարող է մրցել Հ.Աճառյանի աշխատության հետ: Սակայն սա բովորովին կրկնությունն է: Ա.Մարտիրոսյանը նոր խոսք է ասում այս հարցի քննարկմանը, լուսաբանվում են մինչմաշտոցյան գրերը մեհենական դպրություն, աքեմենյան գիր, հմայական նշաններ, մինչմաշտոցյան գրականություն և բազմաթիվ այլ հարցեր: Երեք մասից բաղկացած այս աշխատության երկրորդ մասի մի ենթագլուխ վերնագրված է «Գյուտի թվականը»: Դարձյալ օգտագործելով նույն աղբյուրագիտական հենքեր Ա.Մարտիրոսյանն ավելի համոզիչ ապացույցներով գրերի գյուտի թվականը համարում է 405 թ.:

Գրերի գյուտի ժամանակագրությունից բացի ուսումնասիրողները քննարկում են բազմաթիվ հարցեր. բոլորը թվարկել և քննարկել հնարավոր չէ: Համառոտ ներկայացնենք մի քանիսը: Հարցերի կենտրոնը Մեսրոպ Մաշտոցի անձն է: Ո՞վ էր Մաշտոցը, ինչ ծագում ունեն նա: Առաջին աղբյուրը դարձյալ կորյունն է, ըստ որի Մաշտոցը Տարոն գավառի Հացեկաց գյուղից էր, Վարդանի որդին:

Մկրտիչ էմինը գանում է¹⁵, որ Տարոնը Մամիկոնյանների սեփականությունն էր և Վարդան անունն էլ արվում էր Մամիկոնյաններին, ուրեմն, Մաշտոցն ուներ ազնվական ծագում: Զընդունելով անվան պատճառաբանությունը, այլ բացատրություններ նույն կարծիքն է արտահայտում Ի.Հարությունյանը¹⁶: Ըստ նրա, Մաշտոցն անպայման ազնվական ընտանիքից էր, որովհետեւ այն ժամանակ միայն ազնվականների զավակներն էին կրթություն ստանում, իսկ արքայական պալատի պաշտոնյաները ես պետք է ազնվականներ լինեին: Հարցին նույն մեկնաբանությունն է տալիս նաև Մ.Օրմանյանը, գտնելով, որ «արքունիքի մեջ պաշտոնավարութեամբ ռամիկ դասակարգ է չլինելն ալ կը վկայուի»¹⁷: Այդ տեսակետի կողմնակից են և Մ. Արեգյանը¹⁸, Հ.Աճառյանը¹⁹, նաև Ա. Մարտիրոսյանը²⁰, շեշտելով թե որ տոհմից էլ լինե՞ր նա՝ Մամիկոնյան, Արշակունի, Վահունի և այլն նա «էջր կարող հասարակ ծագում ունենալ»²¹: Առանց հիմնավորելու այլ տեսակետ է արտահայտել Լեոն²² 1904 թ. գրված «Մեսրոպ Մաշտոց» սոխատության մեջ, Մաշտոցին վերագրելով հասարակ գյուղացու ծագում, նրան հետևել են Ն. Ակինյանը²³ և Ատ. Մալխասյանը²⁴:

Ի՞նչ էր նշանակում Մաշթոց- ինչպես նրան անվանում են Կորյունը և Ղաղտր Փարպեցին: Միայն Մովսես Խորենացուց սկսած Մաշթոցին ավելանում է նաև Մեսրոպ անունը: Մեր կարծիքով այդ Հարցի առավել սպառիչ պատասխան է տալիս Մ. Օրմանյանը. նա Մաշտոցը համարում է նրա ծննդյան անունը, իսկ Մեսրոպը այն անունն է, որ ընդունեց Մաշտոցը, եկեղեցական ձեռնադրության մեջ: Մեսրոպ անունը Օրմանյանը մեկնաբանում է իբրև Մար Սերոբ կամ Տեր Սերովբե²⁵: Իսկ «Ազգապատումի» Լիբանանյան հրատարա-

¹⁵ «Исследования и статьи И.О.Эмина, Москва, 1896, էջ 206:

¹⁶ Իս. Հարությունյան, Հայոց գիրը, Թիֆլիս, 1892թ., էջ 388-389:

¹⁷ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 303:

¹⁸ Մ. Արեգյան, Մեսրոպ Մաշտոց և գրի ու գրականության սկիզբը, (հոդվածների ժողովածու), էջ 242-305:

¹⁹ Հ. Աճառյան, Հայոց գրերը, էջ 70-73:

²⁰ Ա. Մարտիրոսյան, Մաշտոց, Երևան, 1982:

²¹ Ա. Մարտիրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 147:

²² Լեոն, Մեսրոպ Մաշտոց, Երևան, 1962թ., էջ 48:

²³ Ն. Ակինյան, Ս. Մաշտոց վարդապետ, Վիեննա, 1949:

²⁴ Ատ. Մալխասյան, Հայոց գիրը, Տարագ, 1893, N 3:

²⁵ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 305:

կության ծանոթագրողը գա մեկնաբանում է իբրև Աերովբե կամ Սերովրեառես²⁶։ Ավելի հավանական է Ա.Գարագաշյանը, որ Մեսրոպ անունի արմատը համարում է Մյուլչրիֆ բառը, որը նշանակում է քարտուղար կամ դպիր։ Մաշտոց անունը Ն.Ադոնցը մեկնաբանում է բխեցնելով այն իրանական «Mazd-ak» անունից հայերեն ոց վերջածանցի հավելումով²⁷։ Նույն անսակեաին է նաև Ն. Ակինյանը²⁸։ Ղ. Ալիշանը 1873 թ. Մաշտոց բառի արմատը համարում էր Մաշար, գտնելով, որ այն «սրբազան նշանակութիւն մը պիտի ունենա»²⁹։ Ա. Մարտիրոսյանը Մազդ արմատից է բխեցնում նաև Արամազդ անունը, հավելելով, որ Պրոկղի թղթում օգտագործված է Մաժդոց ձևը³⁰։ Հակասական կարծիք է արտահայտում Լեոն, կարծես բողոքելով Կորյունից, որ նա «իր ուսուցչին ամեն տեղ անվանում է Մաշտոց, մինչդեռ Սովսես խորենացու պատմության մեջ նա անվանված է Մեսրոպ»։ Բացատրություն տալու փոխարեն Լեոն ընդվզում է. «Այս անուններից ո՞րն է իսկականը, չգիտենք։ Եվ սա էլ մի փաստ է, որ ցույց է տալիս, թե մեր մեծ հերոսի կյանքը լավ հայտնի չէ մեզ»³¹։ Իմ կարծիքով այս հարցում ճիշտը Մ.Օրմանյանն է։

Առանձին քննարկման նյութ է դարձել Դանիելյան նշանագրերի շուրջ արտահայտած մտքերը։ Ի՞նչ էին իրենցից ներկայացնում այդ նշանադրերը։ Աղբյուրը Կորյունի, Ղազար Փարպեցու, Սովսես խորենացու գործերն են, բայց մեկնաբանությունները տարբեր են։ Հ. Մանանգյանը գտնում է, որ այդ նշանագրերի հիմքը ասորերենն է, որոնց օգնությամբ ասորի քարոզիչները ստեղծել էին դանիելյան նշանագրերը, հարմարեցրել հայերենին³², որը խիստ թերի էր։ Հարցը մանրամասն քննության է ենթարկվում Մ.Աբեղյանի կողմից. մեծ բծախնդրությամբ վերլուծելով Կորյունի, Ղազար Փարպեցու և խորենացու պատմությունները, նա ժխտում է այն կարծիքը, որ Մաշտոցը սոսկ բարելավեց Դանիելյան նշանագրերը և հավաստում, որ նա ստեղծեց նոր ե. կատարյալ այբուբեն։ Գ.Աւակը գտնում է, որ

²⁶ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Դ, էջ 121-122։

²⁷ Ն. Ադոնց, (տես հոդվածների ժողովածու), էջ 203։

²⁸ Ն. Ակինյան, (Համդես Ամսօրեայ, 1935թ., էջ 505)։

²⁹ Ղ.Ալիշան, Շնորհալի և պարագիւր. Վեմետիկ, 1873, էջ 451։

³⁰ Ա. Մարտիրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 47։

³¹ Լեո, նշվ. աշխ., էջ 47։

³² Մեսրոպ Մաշտոց, Հոդվածների ժողովածու, էջ 45։

Դանիելի մոտ եղածը «ասորական, հունական կամ գուցե նաև պարսկական գրերից քաղված նշանագրեր էին, առանց ձայնավորների. դրանք ավելի վաղ, նախաքրիստոնեական շրջանում են եղել գործածության մեջ, պատահաբար մնացել են որևէ ձեռագրում, նույնքան էլ պատահաբար հայտնվել Դանիելի մոտ»³³։ Մեկ տարի հետո նա փոխում է իր կարծիքը և նոր վարկած է առաջ քաշում, ըստ որի Դանիելյան նշանագրերի հիմքը ոչ ասորական է, ոչ հունականը, ոչ պարսկականը, այլ դրանք հարավ-սեմական գրեր էին։ Ինձ համար ավելի հավանական և համոզիչը Ի.Հարուկթյունյանի ավելի վաղ հայտնած տեսակետն է։ 1892 թ. «Հայոց դիրք» աշխատության մեջ նա գրում է. «Մեր նախնիքն արդեն յուրյանց կռապաշտութեան ժամանակ ունեցել են առանձին այբուբեն, սակայն քրիստոնեութիւնը մուտք գործելով Հայաստան՝ նորա եռանդուն պաշտոնեաները... ոչնչացնում էին քրմական գրականութիւնը և արգելում էին Հին այբուբենի գործածութիւնը։ ... Ահա այս Հին այբուբենն է, որ համարյա մեկ գար անցնելուց հետո երևան է գալիս մի ասորի եպիսկոպոսի մոտ, որի անունը Դանիել է լինում, ուստի և մեր մատենագիրները այդ այբուբենը կոչում են Դանիելյան»³⁴։ Այդ տեսակետին համաձայն են եղել Ղ. Ինճիճյանը, Մ. էմինը, Բ.Պատկանյանը։ Մ.Աբեղյանը համոզիչ չի համարում այդ տեսակետը և մեջբերում է կատարում Կոբյուսից, որն այդ նշանագրերի մասին գրում էր. «այլոց դպրութեանց թաղեալք և յարուցեալ դիպեցան», այսինքն դրանք թաղված օտար գրեր էին, որ գտնվեցին։ Միևնույն ժամանակ՝ նա չի մերժում այն տեսակետը, որ Մեսրոպյան գրերից առաջ գրեին Հայերեն այլ լեզուների նշանագիրներով³⁵։

Մ.Օրմանյանը թվարկում է այս բազմաթիվ կարծիքները և փաստում, որ «չկան վերջնական հաստատուն կռուանի մը վրայ հանգչելու փաստեր»։ «Ոմանց համար Հին Հայ տառեր էին, որք մոռացութեան մատնուած էին, ուրիշներուն համար Հին փիւնիկեան տառեր էին, դործածութենն ընկած, ըստ այլոց Դանիել յարմարցուած նորահնար ձեւեր էին ասորերենի հետեւողութեամբ»³⁶։ Պատմարան

³³ Գուրգեն Սևակ, Մեսրոպ Մաշտոց, հայկական գրերի և մատենագիտության սկզբնավորումը, 1962:

³⁴ Իս. Գարուքյունյան, Հայոց գիրը, էջ 282:

³⁵ Մեսրոպ Մաշտոց (հոդվածների ժողովածու), էջ 256:

³⁶ Ազգապատում, հ. Ա, էջ 310:

Մ.Օրմանյանը այդ հարցի վերջնական լուծումը թողնում է բանասերներին, իսկ ինքը փաստում է. «Դանիելյան նշանագիրները Հայ դպրութեան սկզբնաւորութիւնը նուիրագործեցին»³⁷:

Քննարկման առարկա է դառնում նաև մի այլ հարց. ինչքան ժամանակում պարզվեց, որ այդ նշանագրերը հարմար չեն Հայոց լեզվի համար: Բոլորը դարձյալ դիմում են Կորյունին, սակայն տալիս տարբեր բացատրություններ: Կորյունը գրում է, որ Դանիելյան նշանագրերը Հայաստան են բերվել Վռամշապուհի թագավորության Հինգերորդ տարում և երկու տարի հետո պարզվում է, որ դրանք անբավարար են Հայոց լեզվի կապերը և Հնչյուններն արտահայտելու համար: Կորյունի մոտ այնպես է գրված, որ դարձյալ Վռամշապուհի Հինգերորդ տարում Մաշտոցը մեկնում է Միջագետք և վերադառնում Վռամշապուհի վեցերորդ տարում: Ստացվում է այնպես, որ Վռամշապուհի Հինգերորդ տարում դանիելյան նշանագրերը բերեցին Հայաստան, անցավ երկու տարի, բայց դարձյալ Վռամշապուհի Հինգերորդ տարում Մաշտոցը մեկնեց և գրերի գյուտը արած արդեն Վռամշապուհի վեցերորդ տարում վերադարձավ Հայաստան: Տարբեր գիտնականներ այդ անհամապատասխանությունը վերացնելու համար առաջարկում են տարբեր միջոցներ: Իս. Հարությունյանը «ամս երկու»-ն կարդում է «ամիսս երկու», գտնելով, որ հետագա շրջանի գրիչները բաց են թողել այդ մի վանկը³⁸: Յ.Մարկվարտը, Ն.Ակինյանը, Մ.Օրմանյանը համաձայն են դրա հետ, որ իսկապես երկու ամիսը բավականին ժամանակ էր դանիելյան նշանագրերի անհամապատասխանությունը մեր լեզվին գիտակցելու համար: Տարբեր կարծիք են արտահայտել Ս. Մալխասյանցը և Հ. Աճառյանը: Ատ. Մալխասյանցը առաջին Հինգերորդը դարձնում է երրորդ (Ե-ն դարձնում է Գ) և ամեն ինչ ընկնում է իր տեղը: Հ.Աճառյանը գտնում է, որ ամբողջ թյուրիմացությունն առաջացել է հետագա շրջանի գրիչների անփութության պատճառով: Նա ճիշտ է համարում երկու տարին, գտնելով, որ երկու տարվա փորձը ոչ թե ստվեր է ձգում Մեսրոպի վրա, այլ մեծ պատիվ է իրեն»³⁹, քանի որ պարսիկներն ու թուրքերը հազարամյա գործածությունից հետո միայն հասկացան իրենց այբուբենի պակասավորու-

³⁷ Նույն տեղում:

³⁸ Իս. Չարությունյան, Եզվ. աշխ., էջ 170:

³⁹ Հ. Աճառյան, Եզվ. աշխ., էջ 114:

թյունը և դարմանելու կարիքը: Դարի սկզբին՝ Ս. Օրմանյանը (1912թ.), դարի վերջին քառորդում Ա. Մարտիրոսյանը (1982 թ.) այդ հարցի վերաբերյալ հանդում են, մեր կարծիքով, ճիշտ եզրակացություն. երկու ամիսը բավարար էր զանիելյան նշանադրերի անկատարություն մեջ համոզվելու համար¹⁰:

Հարցերի հարցը, ի վերջո, այն է, թե ի՞նչ կամ քանի տատ ստեղծեց Մաշաոցը: Դարձյալ արտահայտվում են տարրեր կարծիքներ: Գիտնականների մի մասը նույնիսկ կոնկրետ նշում են զանիելյան նշանադրերի քանակը: Օրինակ, Մ.Էմինը հենվելով XIII դ. պատմիչ Վարդանի հաղորդած փառանքի վրա, նշում է, որ Դանիել Ասորու մոտ կար 22 տատ, իսկ Մեսրոպն ավելացրել է 14-ը:

Այդ հարցերով զբաղվել է նաև Ա.Արաշամյանը, որը '3 անգամ՝ 1959, 1963 և 1973 թ. տարրեր կարծիքներ է արտահայտել զանիելյան նշանադրերի մասին: Առաջին անգամ հենվելով Դավիթ Անհագթի վրա, նա գտնում է, որ զանիելյան նշանադրերը թվով 24-ն էին, իսկ 12-ը ստեղծել է Աշաոցը¹¹: Երկրորդ գեղքում նա այդ նշանադրերը համարում է հուսպիների վրա ձևած 21 տատ, որի հեղինակը Դանիելը չէ¹²: Երրորդ գեղքում նա գտնում է, որ Մաշաոցն իր տառերը ստեղծելու համար հենվել է ոչ միայն հունական, այլև հյուսիս-միջագետքյան, ասորական այբուրենի վրա¹³:

Ս.Օրմանյանը հենվելով Ա.Որբենյացու վրա նշում է, որ սուրբ աջը դրել է 7 ձայնավորներ՝ Ա, Ե, Է, Ը, Ի, Ո, Ու, քանի որ ասորական ծագում ունեցող զանիելյան նշանադրերը անձայնավոր դրություն ունեին, Մաշաոցը դրանք հիմնովին փոխեց, «նոր կարգադրությամբ ստացան յուրական պարբերական հետեւողութեամբ», բայց դա էլ չբավարարեց Մաշաոցին. հայերենն ավելի շատ հնչյուններ ուներ քան հունարենը: Ուրեմն, ոչ ասորերենը և ոչ հունարենը չգարձան Մեսրոպյան այբուրենի հիմքը, այլ հայոց բանավոր լեզվի հարստությունը: Մեսրոպը ստեղծեց ամենի մի հնչյունի համար մի տատ: Փաստորեն, մենք բնորոշում են հայոց դրի հեղինակային բնույթը՝ Մաշաոցյան այբուրեն. չնայած նրա ստեղծման զործում իրենց մեծ ներդրումն

¹⁰ Ա. Մարտիրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 179:

¹¹ Ա. Աբրահամյան, Հայ գրի և գրչության պատմություն, Ե., 1959, էջ 42:

¹² Ա. Աբրահամյան, ՊԲՀ, 1963, N 4:

¹³ Ա. Աբրահամյան, Հայոց գիր և գրչություն, Ե., 1973:

ունեցան Սահակ Պարթև կաթողիկոսը և Վռամշապուհ արքան մեր Սուրբ Երրորդությունը: Բազմաթիվ են գրիւթի գլուտի հետ կապված քննարկելու արժանի հարցերը: Դրանք չեն կարող պարփակվել մեկ հոգվածում: Ամենակարևորը մի հարց է. ինչու՞ Հայ գրերի անհրաժեշտությունն զգացվեց հենց IV դարի վերջում և V դարի սկզբում: Ուսումնասիրողների մեծ մասը զա բացատրում է իբրև քրիստոնեությունը ժողովրդի մեջ տարածելու, Սուրբ Գիրքը և քրիստոնեության էությունը ժողովրդական լայն զանգվածներին հասկանալի դարձնելու նպատակ: Քրիստոնեությունը շտյաստանում պետական կրոն ընդունվեց 301 թ. վերևից՝ արքունիքի հրահանգով, իսկ ժողովրդի մեջ իշխողը նրա բազմադարյան հեթանոս աստվածների պաշտամունքն էր: Արդեն մեկ դար էր անցել, ինչու՞ Գրիգոր Լուսավորիչը կամ նրա հետնորդները չէին բարձրացրել այդ հարցը: Կամ ինչու՞ Հայոց պետականության ամենահզորության ժամանակաշրջանում՝ Արաաշեսյանների օրոք չէր գրվում Հայ դրության հարցը և Արտավազը իր ողբերգությունները գրում էր հունարեն, պալատական լեզուն արամեերենը կամ պարսկերենն էր: Փաստորեն, հարցը ոչ թե կրոնական էր, այլ քաղաքական: Հզոր պետականության ժամանակ չէր գրվում այդ հարցը: Վտանգ չկար Հայ ժողովրդի ձուլման համար: Այլ էր իրադրությունը 387 թ., երբ Հայաստանը բաժանվեց երկու աշխարհակալ պետությունների՝ Հռոմեական կայսրության և Պարսկաստանի միջև: Արևմտյան մասում Հայ վերնախավի պետական խոսակցական լեզուն դառնում էր հունարենը, արևելքում՝ պարսկերենը: Հայության երկու տարրեր հատվածներ հեռանում էին իրարից. ակնհայտ էր ձուլման վտանգը: Ժողովրդի աղջային ինքնության կովանը կարող էր լինել Հայ եկեղեցին միայն այն դեպքում, երբ հենվեր սեփական գրի, դպրության, գրականության և մշակույթի վրա: Եվ պատահական չէ, որ Սուրբ Գրքի և հունական փիլիսոփաների երկերի թարգմանությունից հետո ստեղծվեց Հայոց հարուստ պատմագրությունը, Հայ եկեղեցական, աստվածաբանական, ծիսական գրականությունը: Հայ եկեղեցին ուներ իր սեփական դիրք և համարձակ կարող էր զատվել հունական և ասորական եկեղեցիներից, կատարել իր ազդապահական մեծ առաքելությունը: Եվ նրա ամենամեծ զենքը եղավ Մաշտոցյան գիրը, մեր անխորտակ, անպարտելի 36 մատյան գնդերը, որոնք դիմադրեցին դարերի արհավիրքներին: Երիցս իրավացի էր Մ.Օրմանայնը, երբ

գրում էր. «Գիրն ու գիրքը եկեղեցիով, եկեղեցին ալ գիրով ու գիրքով, իրարու անբաժան փաթեթուած, դարերու փորձանքներուն, Հայուն անլուր տագնապներուն, Հայութեան անմբերելու վտանգներուն դեմ անվկանդ ոյժ մը կադմեցին: Տառնհինգ դարերու (մենք կ'ավելացնենք 16) մարտիրոսական նեղութիւններէ ետքը, եթե այսօր տակաւին Հայ կայ եւ Հայութիւն կայ, եթե մտաւորական կենաց յաջողակ ե քաղաքական կենաց ընդունակ սերունդ մը՝ ազգ մը՝ ընդհանուր աշխարհի զարմանքը կը գրաւե, զայն պետք է իրաւամբ Սահակի ե Մեսրոպի անմահական զործին արդիւնքը ճանչնալ ե խոստովանիլ»⁴⁴: Հոգեւորական Մ.Օրմանյանը առավել բարձր է դնահատում ժամանակի կաթողիկոսին՝ Սահակ Պարթևին, մենք նշում ենք Մեսրոպ Մաշտոցին, որպես մեծ գործի անմիջական նախաձեռնող ե Հեղինակ կատարող:

EMMA KOSTANDYAN

THE SCIENTISTS OF THE XX CENTURY AND THE INVENTION OF THE ARMENIAN ALPHABET

Summary

From the beginning of the XIX century the studying of the invention of the Armenian alphabet was lively put into effect not only by the Armenian but also many European scientists. This process became more active in connection with the 1500 anniversary of the invention of the alphabet in the beginning of the XX century and in the second part of the century when the 1500 anniversary of Mesrop Mashtots' birth was celebrating. Maghakia Ormanian's, Nikoghayos Adonts, Hrachia Acharian's, Leo's, Hakob Manandian's, Manouk Abeghian's researches on the invention of the alphabet are analysing in the article. Different approaches and the author's opinion towards the problem are mentioned.

Various problems regarding the invention of the alphabet put forward for discussion – the time of the invention, Mashtots's personality and origin, etymology of the name Mashtots, Danielian symbols and the letters created by Mashtots. The role of the invention in surviving of the people and the church, in preservation of the national distinction is appreciated.

⁴⁴ Մ.Օրմանյան, Ազգապատում, հ.Ա, էջ 325: